

MAŁGORZATA KURIANOWICZ

ANNA RYGOROWICZ-KUŹMA

Uniwersytet w Białymstoku

NAZWY WŁASNE W SŁOWNIKU POLSKIEJ TERMINOLOGII PRAWOSŁAWNEJ¹

Słownik polskiej terminologii prawosławnej to projekt realizowany przez grupę teologów i językoznawców polskich w celu przybliżenia szerokiemu gronu odbiorców leksyki polskiego prawosławia. Hasła słownikowe będą dotyczyły szeroko rozumianej duchowości prawosławia, przedstawiając zarówno jej stronę materialną (np. nazwy budynków cerkiewnych i ich części, określenia duchowieństwa i laikatu, nazwy przedmiotów, ksiąg, naczyń i szat liturgicznych itp.), jak i niematerialną (nazwy pojęć wiary, terminy dotyczące teologii, ikonografii, muzyki, sztuki cerkiewnej, nazwy sakramentów, nabożeństw i ich części, okresów liturgicznych itp.). Dość liczną grupę leksyki związanej z prawosławiem stanowią nazwy własne. Nazwa własna jest pojęciem dość niejednorodnym i w różny sposób definiowanym oraz klasyfikowanym przez językoznawców. Dla potrzeb słownika zostanie przyjęta częściowo definicja opracowana przez Radę Języka Polskiego: „Nazwa własna to wyraz,

¹ Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2022, nr projektu 0083/NPRH5/H11/84/2017.

wyrażenie lub jakakolwiek inna forma językowa (np. zdanie) służąca do wyróżnienia jednego przedmiotu (np. instytucji, osoby, produktu, utworu, usługi) spośród innych”². Zwykle wskazuje się na cechy wyróżniające nazw własnych, takie jak jednostkowa referencja, arbitralność nadania, brak znaczenia, dystynktywność brzmienia i nieprzekładalność, choć nie zawsze wszystkie te warunki mogą być spełnione. Niewątpliwie jednak nazwa własna to nazwa jednostkowa, która w konkretnym akcie komunikacji językowej odnosi się do konkretnego denotatu. Jest to też nazwa, której podstawową funkcją jest oznaczanie, co jednak nie eliminuje jej możliwości znaczenia, tzn. dostarczania pewnej, zgodnej z rzeczywistością pozajęzykową, informacji o denotacie³. Przyjmujemy też, że nazwa własna (dotyczy to nazw obcych, zapożyczanych) może być przekładalna, a nie tylko fonetycznie i graficznie dostosowywana do systemu języka zapożyczającego.

W związku z różnym stopniem onimizacji wielu nazw, powodującym rozbieżności w klasyfikowaniu przez językoznawców takich jednostek do *nomina propria* bądź *nomina appellativa*, zakładamy również, że prioprialność nazwy własnej jest jej cechą stopniowalną⁴. Dodatkowym kryterium stosowanym dla nazw własnych w języku polskim jest ich zapis wielką literą.

W związku z ograniczoną objętością drukowanej wersji słownika Zespół postanowił włączyć do siatki haseł jedynie wybrane najważniejsze nazwy własne dotyczące prawosławia. Będą to przede wszystkim nazwy i określenia Boga (wszystkich Jego hipostaz), Bogarodzicy oraz Kościoła. W słowniku poświadczenie znajdą również nazwy święt prawosławnych.

² Zob. http://www.rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=93:definicje-poj-nazwa-wasnaq-nazwa-handlowaq&catid=45&Itemid=55 [dostęp: 15.12.2018]

³ Ewa Wolnicz-Pawłowska wskazuje na przykład na potencjalne znaczenie onimiczne, etymologiczne lub metaforyczne nazwy własnej; zob. E. Wolnicz-Pawłowska, *Nazwy własne w przekładzie. Zarys problematyki*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze” 2014, t. 27, s. 203.

⁴ Ibidem, s. 203.

Nie zostaną natomiast odnotowane jako hasła nazwy osobowe i geograficzne występujące w Starym i Nowym Testamencie, np. *Adam*, *Noe*, *Mojżesz*, *Jan Chrzciciel*, *Piotr*, *Ararat*, *Kana Galilejska*, a także nazwy świętych, np. *Święty Młodzieniec Gabriel*, *św. Onufry*, *św. Mikołaj*, nazwy geograficzne, np. *Święta Góra Grabarka*, *Atos*, nazwy monasterów i cerkwi, np. *Monaster Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Supraślu*, *Monaster Chilandar*, *Bazylika Grobu Pańskiego*, nazwy organizacji cerkiewnych, np. *Bractwo Młodzieży Prawosławnej w Polsce*, *Prawosławny Ośrodek Miłosierdzia „Eleos”* i inne. Nazwy te mogą wystąpić jednak jako przykłady ilustrujące użycie danego hasła w części artykułu dotyczącej połączeń niedefiniowanych, na przykład w opisie hasła *archanioł* może być zarejestrowane połączenie niedefiniowane *archanioł Michał*, w hasle *skit* połączenie typu *Skit Świętych Antoniego i Teodozjusza Kijowsko-Pieczerskich w Odrynkach* itp.

Nazwy, które zostaną uwzględnione w słowniku wyekscerpowano z wybranych źródeł, uznanych przez Zespół za podstawową bazę dokumentującą terminologię chrześcijańską, a w szczególności traktującą o duchowości prawosławia⁵. W większości stanowi ją polskojęzyczna, oryginalna i przekładowa literatura przedmiotu, np. *Prawosławie* Elżbiety Przybył⁶, *Kościół prawosławny* Kallistosa Ware⁷ i inne, oraz źródła leksykograficzne (słowniki, leksykony) – zarówno ogólne, jak i specjalistyczne, np. *Wielki słownik wyrazów obcych PWN* pod redakcją Mirosława Bańki⁸, *Leksykon terminologii prawosławnej rosyjsko-polski* Helelny Fiediukiny⁹ i inne.

Poniżej wymieniono przykładowe formacje nazewnicze, które zostaną zarejestrowane w *Słowniku polskiej terminologii prawosławnej*:

⁵ Zob. J. Charkiewicz, *Opracowanie listy źródeł „Słownika polskiej terminologii prawosławnej”*, „Elpis” 2018, t. 20, s. 181–186.

⁶ E. Przybył, *Prawosławie*, Kraków 2000.

⁷ K. Ware, *Kościół prawosławny*, przeł. ks. W. Misijuk, Białystok 2011.

⁸ *Wielki słownik wyrazów obcych PWN*, red. M. Bańko, Warszawa 2010.

⁹ H. Fiediukina, *Leksykon terminologii prawosławnej rosyjsko-polski*, Warszawa 2014.

1) Nazwy Boga:

Elohim, Adonai, Jahwe, Pan Bóg, Bóg Ojciec, Ojciec, Stwórca, Pan, Trójjedyny, Przenajświętsza Trójca, Święta Trójca, Bezcielesny, Wszechmogący, Przedwieczny, Opatrzność, Wszechwładca, Sędzia, Król, Miłujący i inne.

2) Nazwy Jezusa:

Syn, Syn Boży, Syn Człowieczy, Emmanuel, Mesjasz, Chrystus, Logos, Słowo, Dzieciątko, Nowonarodzony, Odkupiciel, Spas, Zbawiciel, Ukrzyżowany, Zmartwychwstały, Baranek, Pantokrator, Jezus Nazareński, Boży Wysłaniec, Światłość Świata, Nowy Adam, Księżę Pokoju, Wschód z Wysoka, Oblubieniec i inne.

3) Nazwy Ducha Świętego:

Pocieszyciel, Paraklet, Duch Uświęciciel, Tchnienie, Duch Pocieszyciel, Duch Prawdy, Duch Boży, Duch Pański, Duch Chrystusowy, Światłość Boża i inne.

4) Nazwy Bogarodzicy:

Theotokos, Najświętsza, Matka Boża, Matka Boża Łaski Pełna, Zawsze Dziewica, Najświętsza, Przczysta, Nieskalana, Oblubienica, Nowa Ewa, Dziewica z Nazaretu, Czcigodniejsza od Cherubinów, Dostojniejsza od Serafinów, Służebnica i inne.

5) Nazwy Kościoła:

Kościół Chrystusowy, Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Oblubienica Chrystusa, Ciało Chrystusa, Chleb Eucharystyczny, Kościół Powszechny i inne.

6) Nazwy świąt kalendarza liturgicznego:

Boże Narodzenie, Pascha, Obrzezanie Pańskie, Wjazd Jezusa Chrystusa do Jerozolimy, Spotkanie Pańskie, Sobór Bogarodzicy, Narodzenie Najświętszej Marii Panny, Trojca, Uspienie, Jordan, Zejście Świętego Ducha na Apostołów, Pięćdziesiątnica, Święto Spasa, Antypascha, Radonica i inne.

Powyższe przykłady wskazują, iż nazwy te mogą być zarówno jedno- członowe, np. *Stwórca, Logos, Odkupiciel, Służebnica, Pięćdziesiątnica*, dwu- członowe, np. *Bóg Ojciec, Jezus Nazareński, Kościół Chrystusowy, Sobór Bogarodzicy*, jak i wielocłonowe, stanowiące rozbudowane grupy nominalne, np. *Narodzenie Najświętszej Marii Panny, Wjazd Jezusa Chrystusa do Jerozolimy, Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny itp.*

Część formacji nazewniczych dotyczących duchowości prawosławia to nazwy ogólnochrześcijańskie, funkcjonujące już w języku polskim

i używane również w nomenklaturze kościoła rzymskokatolickiego¹⁰. Niektóre z tych nazw to zaadaptowane zapożyczenia z języka greckiego czy hebrajskiego, np. *Theotokos* (gr. ‘Ta, która rodzi Boga’, ‘Matka Boża’, ‘Bogarodzica’), *Maria Theodochos* (gr. ‘nosicielka Boga’), *Pneumatophora* (gr. ‘niosąca Ducha Świętego’), *Emmanuel* (gr. transliteracja hebr. ‘Bóg z nami’), *Mesjasz* (hebr. ‘Pomazaniec’), *Chrystus* (gr. ‘Pomazaniec’), *Paraklet* (gr. ‘Pocieszyciel’) lub też kalki, np. *Bogarodzica* (gr. Θεοτόκος, gdzie ‘Θεος’ znaczy ‘Bóg’, a ‘τίκτω’ – ‘rodzić, wydawać na świat’, cs. Богородица), *Pięćdziesiątnica* (gr. πεντηκοστή ‘pięćdziesiąty’, cs. Пятидесятница). Ciekawą grupę będą też stanowiły nazwy używane w języku mówionym wyznawców prawosławia, traktowane często jako formy gwarowe lub potoczne, pozostające poza oficjalną nomenklaturą, np. *Spas* (tj. Zbawiciel), *Wierbnica* (tj. *Wjazd Chrystusa do Jerozolimy, Niedziela Palmowa*), *Trojca* (tj. *Święta Trójca* lub *Pięćdziesiątnica, Zesłanie Ducha Świętego na Apostołów*), *Pokrow*, *Pokrowa* (tj. *święto Opieki Bogarodzicy*), *Uspienie* (tj. *Zaśnięcie Najświętszej Marii Panny*) itp.

Na osobną uwagę zasługuje nazwa ‘Bóg’. Współcześnie toczy się dyskusja, czy jest ona imieniem własnym (nazwą indywidualną, jednostkową) czy skrótem deskrypcji (nazwą generalną jednostkową)¹¹. Stąd też najczęściej lokuje się ją w kategorii tzw. imion *quasi-własnych*. Ich cechą wyróżniającą jest wieloznaczność, przy czym każde z tego rodzaju imion „ma w podstawowym znaczeniu tylko jeden desygnat we wszechświecie (upodabniając się w tym względzie do idealnych imion własnych), w innych zaś znaczeniach – z reguły wiele desygnatów, będąc wówczas wyraźnie imieniem pospolitym”¹². W religiach

¹⁰ Wyjątek stanowią rozpowszechnione w Kościele rzymskokatolickim nazwy *Maryja*, *Matka Boska*, które nie są używane w Kościele prawosławnym.

¹¹ P. Moskal, *Imiona Boże – nazwy oznaczające Boga w religiach monoteistycznych*, [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 4, <http://www.ptta.pl/pef/pdf/i/ImionaBoze.pdf> [dostęp: 16.01.2019].

¹² P. Borowiak, *Nazwy własne w polskich i bułgarskich przekładach Ewangelii (Ewangelia św. Marka w Biblii Tysiąclecia i Biblii Synodalnej)*, s. 94, <http://journals.uni-vt.bg/getarticle.aspx?aid=4437&type> [dostęp: 10.01.2019].

monoteistycznych przy definiowaniu Boga do znaczenia podstawowego włączone zostają takie cechy desygnatu, które świadczą o jego jedyności we wszechświecie, zaś sam wyraz traktowany jest jako nazwa własna¹³. Imieniem najbardziej właściwym Bogu jest imię 'Który Jest'. „Mojżesz zaś rzekł Bogu: »Oto pójde do Izraelitów i powiem im: Bóg ojców naszych posłał mię do was. Lecz gdy oni mnie zapytają, jakie jest Jego [Tego, który mnie posłał] imię, to cóż im mam powiedzieć?«. Odpowiedział Bóg Mojżeszowi: JESTEM KTÓRY JESTEM” (Wj 3,13–14). W ten sposób Bóg objawia swoje Imię: JESTEM, po hebrajsku tetragram, cztery litery YHWH, których żaden pobożny Izraelita nie miał prawa wymówić (zastępował je hebrajskim słowem *Adonai*, po grecku *Kyrios*)¹⁴. „Jest Bóg Kimś Innym niż to wszystko, co ludzie mogli poznać. Jest Tym, Który Jest; jest przed wszystkimi wiekami. Objawia swe istnienie, chociaż nie daje się poznać. Pozostaje ponad wszelkim imieniem, które mogłoby Go zdefiniować, gdyż nie można Go określić. Bóg jest niepoznawalny, nieogarniony, nieskończony”¹⁵.

W jaki sposób nazwy własne zostaną przedstawione w *Słowniku polskiej terminologii prawosławnej*? Tak jak i pozostałe hasła podlegać one będą ustalonej strukturze, stworzonej na potrzeby słownika. Włącza ona kolejno następujące elementy: 1) wyraz hasłowy, 2) wymowa, 3) warianty wyrazu hasłowego, 4) odpowiedniki obcojęzyczne, 5) kwalifikator, 6) definicja, 7) skrót, 8) synonimy, 9) połączenia wyrazowe, 10) uwagi poprawnościowe. Nie wszystkie segmenty tej struktury muszą pojawić się przy opracowywaniu danego hasła. Jeśli nie są potrzebne, np. część dotycząca skrótu, synonimów, uwag poprawnościowych itp., mogą zostać pominięte. Nazwy własne jednoczłonowe zostaną opracowane jako hasła główne, np. *Pascha*, *Bogarodzica*, *Chrystus*, natomiast z nazw wieloczłonowych zostanie wyodrębniony element główny (tzn. wyraz hasłowy), a cała nazwa zostanie zarejestrowana w części artykułu

¹³ Ibidem, s. 94–95.

¹⁴ *Bóg Żywy. Katechizm Kościoła Prawosławnego*, Kraków 2001, s. 101.

¹⁵ Ibidem, s. 103.

hasłowego dotyczącego połączeń definiowanych i opracowana według powyższego schematu, np. nazwa *Chrzest Pański* zostanie opracowana w hasle **chrzest**, *Baranek Ofiarny* w hasle **baranek**, a *Podwyższenie Krzyża Pańskiego* w hasle **krzyż**.

Poniżej przedstawiono wstępne propozycje przykładowych artykułów hasłowych (bądź ich części) dotyczących nazw własnych:

wyraz hasłowy:

Bogarodzica [wym. Bogarodzica], *rzadziej Bogorodzica*¹⁶, *rzadziej Bogurodzica*, cs. Богородица, gr. Θεοτόκος, ang. Theotokos; bibl., teol. ‘matka → Jezusa → Chrystusa, → Bogoc człowieka’.

Synonimy: Matka Boża, Nowa Ewa, Orędowniczka, Przeczysta, Służebnica, Dziewica, Theotokos, Theodosios.

Połączenia: ikona ku czci Bogarodzicy, modlić się do Bogarodzicy. **Pochwała Bogarodzicy**.

Bogorodzica → Bogarodzica

Bogurodzica → Bogarodzica

¹⁶ Z punktu widzenia językoznawców wtórne formy *Bogarodzica* i *Bogurodzica* nie są tożsame semantycznie, co wynika z różnic w postrzeganiu osoby Matki Bożej w myśli teologicznej: *Bogarodzica* ‘ta co urodziła Boga’ akcentuje Jej Boże Macierzyństwo, a *Bogurodzica* ‘ta co urodziła Boga’ podkreśla służebność, podrzędność wobec Boga i obecnie łączona jest z ‘najstarszą polską pieśnią religijną’; z kolei najwcześniejsza nazwa *Bogorodzica* to kalka z języka cerkiewnosłowiańskiego Богородица (z gr. Θεοτόκος), która scala i uwzględnia oba późniejsze warianty semantyczne; zob. K. Kołatka, *Jedna, lecz o wielu obliczach... O wizerunkach Najświętszej Maryi Panny w aspekcie onomastycznym*, „Język – Szkoła – Religia” 2012, t. 7, nr 2, s. 57–69; M. Kucała, *Od Bogurodzicy do Madonny. Nazywanie Matki Boskiej w historii polszczyzny*, [w:] *O języku religijnym. Zagadnienia wybrane*, red. M. Karpluk, J. Sambor, Lublin 1988, s. 133–134; <https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/Bogurodzica-czy-Bogarodzica;7123.html> [dostęp: 24.03.2019]. Terminologia prawosławna nie wprowadza takiego semantycznego rozróżnienia i dla oznaczenia Matki Bożej proponuje termin *Bogarodzica*.

wyraz hasłowy:

duch (definicja)

połączenie definiowane:

Duch Święty *cs.* Дѣхъ Свѣтлый, *gr.* τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, *ang.* Holy Spirit; *bibl., teol.* ‘trzecia Osoba → Trójcy Świętej, pochodząca od Ojca przez Syna (→ filioque)’.

Synonimy: Pocieszyciel, Duch Prawdy, Duch Boży, Duch Pański, Dawca Życia, Tchnienie.

Połączenia: przyzywanie Ducha Świętego, Pieczęć daru Ducha Świętego (→ namaszczenie Ducha Świętego), wezwanie Ducha Świętego (→ epikleza).

wyraz hasłowy:

chrzest (definicja)

połączenie definiowane:

Chrzest Pański *cs.* Крещеніє Господнє, *gr.* βάπτισμα, *ang.* Baptism of Jesus; *bibl., teol.* ‘jedno z → dwunastu wielkich świąt obchodzone 6/19 stycznia na pamiątkę chrztu → Jezusa → Chrystusa w rzece Jordan, podczas którego sprawowany jest → obrzęd → Wielkiego Poświęcenia Wody’.

Synonimy: Epifania, Teofania, Objawienie Pańskie, Jordan, Święto Jordanu.

Połączenia: Wigilia Chrztu Pańskiego.

Zaakcentowane w artykule nazwy własne, będące określeniem Boga, Bogarodzicy, Kościoła i świąt, z zasady niedefiniowane w słownikach ogólnych, specjalnie dla potrzeb *Słownika polskiej terminologii prawosławnej* zostaną wyekscerpowane i zdefiniowane. Ich umieszczenie w słowniku autorzy uznają za konieczne ze względu na kluczowe treści, jakie kryją w sobie powyższe formacje nazewnicze, stanowiące zarazem centrum prawosławnej teologii, duchowości i praktyki życia.

LITERATURA

- Borowiak P., *Nazwy własne w polskich i bułgarskich przekładach Ewangelii (Ewangelia św. Marka w Biblii Tysiąclecia i Biblii Synodalnej)*, s. 88–98, <http://journals.uni-vt.bg/getarticle.aspx?aid=4437&type>.
- Bóg Żywy. *Katechizm Kościoła Prawosławnego*, Kraków 2001.
- Charkiewicz J., *Opracowanie listy źródeł „Słownika polskiej terminologii prawosławnej”*, „Elpis” 2018, t. 20, s. 181–186.
- Fiediukina H., *Leksykon terminologii prawosławnej rosyjsko-polski*, Warszawa 2014.
- Kołatka K., *Jedna, lecz o wielu obliczach... O wizerunkach Najświętszej Maryi Panny w aspekcie onomastycznym*, „Język – Szkoła – Religia” 2012, t. 7, nr 2, s. 57–69.
- Kucała M., *Od Bogurodzicy do Madonny. Nazywanie Matki Boskiej w historii polszczyzny*, [w:] *O języku religijnym. Zagadnienia wybrane*, red. M. Karpluk, J. Sambor, Lublin 1988, s. 133–144.
- Moskal P., *Imiona Boże – nazwy oznaczające Boga w religiach monoteistycznych*, [w:] *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 4, <http://www.ptta.pl/pef/pdf/i/ImionaBoze.pdf>.
- Przybył E., *Prawosławie*, Kraków 2000.
- Ware K., *Kościół prawosławny*, przekł. ks. W. Misijuk, Białystok 2011
- Wielki słownik wyrazów obcych PWN*, red. M. Bańko, Warszawa 2010
- Wolnicz-Pawłowska E., *Nazwy własne w przekładzie. Zarys problematyki*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze” 2014, t. 27, s. 201–214.
- <https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/Bogurodzica-czy-Bogarodzica;7123.html>.
- http://www.rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=93:definicje-poj-nazwa-wasnaq-nazwa-handlowaq&catid=45&Itemid=55.

SUMMARY

Proper names in Dictionary of Polish Orthodox Terminology

Dictionary of Orthodox Terminology is a name of the scientific project funded by the Ministry of Science and Higher Education as part of the National Program for the Development of Humanities I (Module: The National Heritage, I/2016).

The article presents how the proper names of God (in three hypostases: Father, Son, Holy Spirit), Mother of Jesus, the Orthodox Church and the church

holidays will present in *Dictionary of Orthodox Terminology*. The lexical units were excerpted from Polish, English and Russian specialist literature as well as from the lexicographical sources (dictionaries, lexicons). The analysis has showed that some of the proper names were borrowed and adapted from Greek (*Chrystus*, *Theotokos*, *Pneumatophora*) and Hebrew (*Mesjasz*), the other one are just a calque (*Bogarodzica*, *Pięćdziesiątnica*). The authors quote some examples of proper names from spoken (colloquial) language (*Spas*, *Pokrowa*, *Trojca*) which cause language difficulties and which will be reflected in dictionary, too.

Keywords: dictionary, Orthodox terminology, theology, normative dictionary.

Słowa kluczowe: słowniki, terminologia prawosławna, teologia, słowniki normatywne.